

تدوین فصل مربوط به ارتش در تاریخ کامل ایران و طبقه بندی منابع آن

باید اذعان کرد ایران که امروز تدوین تاریخ کامل آن مورد نظر است ، لاقلاً نیمی از موجودیت و بقاء خود را در ادوار مختلف مدیون بقاء نظامی خویش میباشد و نیمی دیگر را بر اثر تمدن و هنر و فرهنگ خود دارد . بنا بر این تاریخ ۲۷۰۰ ساله ارتش ایران بدون تردید از فصول مهم تاریخ کامل ایران خواهد بود که از آن نمیتوان چشم پوشید . اما در تدوین این فصل در ضمن تاریخ کامل ایران باید در نظر داشت که تاریخ نظامی هر کشور شامل دو مبحث مستقل : تاریخ جنگها و تاریخ تحولات سازمانی و اداری ارتش آن کشور است و در تاریخ نظامی ایران هم بالطبع این هر دو مبحث وجود خواهد داشت ولی حال که تاریخ کامل ایران مورد نظر است . چون از جنگهایی که در طول ۲۷۰۰ سال تاریخ روی داده است ، ضمن شرح سلطنت پادشاهان ولو باختصار هم باشد گفتگو میشود دیگر بشرح فنی و جزئیات آنها بطور جداگانه احتیاج نخواهد بود و آنچه باید در تاریخ قوای نظامی ایران مورد توجه قرار گیرد تحولات سازمانی و اداری ارتشهاست که گرداننده آن جنگها بوده و موجودیت ایران را حفظ نموده اند این مبحث است که نادیده و یا باختصار از آن نباید گذشت .

اما قبل از آنکه بجستجوی منابع این مبحث برویم و پیش از آنکه دست به تدوین این فصل مهم از تاریخ کلی ایران زده شود تصور میکنم توجه بیک نکته اساسی لازم است و آن اینست که ابتدا بعلمت پیدایش قوای نظامی ایران از ازمه و ادوار مختلف توجه شود . از این نظر باید گفت انگیزه تشکیل قوای نظامی ایران در ادوار مختلف بطور کلی از دو حال بیرون نیست باین معنی که از آغاز پیدایش سلطنت در ایران تا سالهای اول دوره قاجاریه یعنی در حدود ۲۵۰۰ سال تشکیل ارتشهای ایران همیشه معلول نظریات خاص پادشاهان و حکومتهای وقت بوده که بخاطر حفظ امنیت در قلمرو خود و یا بمنظور جهان گشائی به تشکیل و تقویت آن سازمان دست زده اند ولی از اوایل دوره قاجاریه کار رقابتیهای دول اروپائی در ایران بالا گرفت رقابتیهای دول مزبور رفته رفته در سرنوشت ارتش ایران نیز تأثیر کرد و در سیر طبیعی آن ، تحولاتی بوجود آورد که حاصل همان رقابتیها بود چه می بینیم این رقابتیها گاهی در بوجود آوردن سازمانهای نظامی ایران زمانی در پیشرفت و هنگامی در انحطاط و شکست آن عامل مؤثری بوده اند چنانکه در دوره پادشاهی فتحعلی شاه ارتش ایران بنا بر مصالحی بسبب نظام فرانسوی تشکیل شد و هیئت نظامی فرانسه بریاست زرنال گاردان بایران آمد و طولی نکشید هیئت

سرجان ملکن و سوگورا وزلی بر اونت آمدند و سالها در ایران بودند تا باز هیئتهای دیگری از فرانسه اعزام شدند و در خلال اقامت آنها در ایران چه بسیار کوششها برای طرد آنها میشد.

بنابراین این در تدوین فصل مربوط به ارتش ایران سه دوره متمایز و متوالی می‌توان تشخیص داد:

اول - دوره ایست که تشکیل آرتشهای ایران صرفاً بمقتضای مصالح کشور داری و کشور گشائی بوده است و این دوره شامل زمانی در حدود ۲۵ قرن از آغاز تاسیس سلطنت در ایران تا ابتدای دوره قاجاریه می‌باشد فقط در خلال این دوره مدت زمان کوتاهی یعنی از ۷۶۸ قمری (۱۴۶۳ م) تا ۸۸۰ قمری (۱۳۷۵ م) مقارن سلطنت امیر جهانگیر و اوژن حسن آق قویونلو سر نوشت ارتش ایران دستخوش سیاست دولت جمهوری و نیز گردید که به پیروی از سیاست خارجی خود تصویب کرده بودند عهده اتحادی با پادشاه آق قویونلو بسته شود و اوژن حسن نیز از این دوستی در نظر داشت سپاهیان خود را بطرز سپاهیان اروپائی آماده و تربیت نماید.

دوم - دوره‌ای است که عامل سیاست و رقابتهای خارجی آن که از اواسط دوره صفویه ایران راه یافته بودند در تحولات ارتش ایران کمابیش تأثیراتی داشته است و این دوره از آغاز سلسله قاجاریه تا سال ۱۳۰۰ شمسی (۱۹۲۱ م) است.

سوم دوره‌ای است که در آرزمان (از ۱۲۰۰ شمسی) که با استفاده از تجارب تلخ دوره دوم ارتش نوین ایران بسبب نظام اروپائی ولی به مقتضای مصالح عالی کشور و مملکت داری تشکیل یافته است و دنباله آن هنوز ادامه دارد.

بنابراین، منابع و مدارک تدوین فصل مربوط به ارتش ایران تا قرن نهم هجری (۸۶۸ هجری) شامل دودسته می‌باشد.

۱- دسته اول آثار باستانی و هنری است مثل نقشهای حجاری شده، سنگ کتیبه‌ها و نمونه‌هایی از اسلحه و مجسمه‌هایی که بر اثر کوششها و تحقیقات باستان‌شناسی بدست آمده و شرح آنها را در کتابهای باستان‌شناسی می‌خوانیم، از این نوع منابع فقط بشکل و انواع سلاحها، لباس سربازان و برخی مطالب کوچک دیگر نظامی میتوان پی برد.

۲- دسته دوم مدارک کتبی اعم از خطی و چاپی است مثل تواریخ و سیاحتنامه‌ها که بر حسب ترتیب کروئولوژی باید از آنها بهره برداری نمود و قدیمترین آنها اوستا است و این کتاب شامل شرح اقسام متعدد و فرآوان سلاحهای باستانی ایران و اسامی آنهاست (فصل مهریشت) که از نظر زبان شناسی نیز حائز اهمیت می‌باشد. سپس تاریخ هرودوت و بعد نوشته‌های گزنفون و پروکوپئوس و آمی بن مارسین و بسیاری دیگر از نویسندگان و مورخان یونانی و رومی که کلیه آنها را باقیه احتیاط باید تلقی کرد و بعد کتابهای مورخان اسلام و ایرانیان و جهانگردان خارجی را باید نام برد.

از بررسی این گروه اخیر منابع و نکات جالب دیگری علاوه بر اطلاعات مکتسبه از منابع دسته اول بدست می‌آید که برای تاریخ ارتش بسیار مهم است مثل شرح تحولات سازمانها و تشکیلات اردو کشی، نحوه تدارکات سپاهیان (جیره، علیق، مواجب، وسایل حمل و نقل، بنه، تأمین آذوقه، اسلحه و مهمات...) و بالاخره اصطلاحات و لغات اداری و نظامی.

از حدود سال ۸۶۸ قمری (۱۴۶۳ م) که آغاز روابط دولت جمهوری و نیز ایران است نوع دیگری هم از منابع تاریخی بوجود می‌آید و آن اسناد و مکاتبات رسمی دولتیست که در بایگانیهای دول اروپائی موجود است.

قدیمترین این منابع، اسناد موجود در آرشیو دولتی و نیز میباید که بنا بر گفته ایران شناس فقید، ولادیمیر مینورسکی مطالب و نکات گرانبهای در آن منابع یافت میشود و اطلاعات بسط و گرانبهای در مورد ارتش زمان آق قویونلوها بدست میدهد و مینورسکی در تدوین رساله «ایران در قرن پانزدهم در میان سیاست ترکیه و ونیز» از این منبع استفاده بسیار کرده است. سپس تا حدود سال ۹۱۴ قمری (۱۵۰۸ م) باز منابع مادر مورد تاریخ نظام ایران منحصر بکتابهای تاریخی و سیاحت نامنهاست. تا اینکه در سال ۹۱۴، آل بو کرک پرتغالی بخلیج فارس راه می یابد و روابط بین ایران و پرتغال آغاز میشود. از این پس اطلاعات و آگهی های بسیاری مربوط بایران در آرشیو دولت پرتغال وجود دارد که بی گمان در مورد نظام و سپاه ایران هم مطالب شایان توجه در آنجا میتوان یافت و خوشبختانه آقای پرفسور ژان اوین که خود امروز در میان ما هستند از سالها پیش به تحقیق و مطالعه این انبوه اسناد مشغولند و لایه تا کنون تحقیقات خود را تمام نموده اند و از حاصل تحقیقات و نتیجهات ایشان یقینا اطلاعاتی راجع بوضع سپاهیان ایران و سازمان آنها در دوره صفویه بدست خواهد آمد از ذکر نام کتاب حواشی بر تذکره الملوك اثر دانشمند فقید پرفسور مینورسکی در این مورد نیز باید یاد کرد.

اسناد پرتغالی بارفتن آنها از خلیج فارس یعنی بسال ۱۰۶۳ قمری (۱۶۵۳ م) ختم میشود و مقارن همین احوال منبع عظیم دیگری از سال ۹۶۲ هجری (۱۵۵۵ م) با آمدن اولین نماینده انگلستان موسوم به سر آنتونی جنکین سن بایران و سپس ماموران و جها نگر دان انگلیسی بوجود می آید که دنباله آن هنوز ادامه دارد.

مدارک و اسناد دیگری هم در آرشیو هلند میتوان یافت زیرا هلندی ها نیز مدت ۱۴۶ سال از ۱۰۳۲ تا ۱۱۷۶ هجری (از ۱۶۲۳ تا ۱۷۶۵ م) در منطقه خلیج فارس و ایران به تجارت مشغول بوده اند و ماموران و نمایندگان آنها چه بسیار اطلاعاتی که در مورد شئون مختلف ایران بدولت متبوع خود فرستاده اند.

از سال ۱۱۷۸ هجری (۱۷۶۵ م) به بعد تا سال ۱۲۲۴ هجری اطلاعات و مطالبی را که در مورد وضع سپاهیان و روابط نظامی ایران با دول خارجی لازم باشد باید در بایگانی های وزارت خارجه فرانسه و انگلستان و روسیه و عثمانی جستجو کرد ولی باید دانست که از منابع مزبور تا سال ۱۲۲۴ بهر کیفیتی که باشد جز در مورد تحولات سازمانی و اداری و اصطلاحات نظامی اطلاع دیگری بدست نمی آید بلکه از این تاریخ به بعد است که منابع رسمی مربوط به تاریخ ارتش ایران رنگ دیگری بخود میگیرد و اهمیت آنها برای تاریخ ایران نیز بیشتر میشود زیرا در این دوره رقابتهای دول اروپائی و سر نوشت و تحولات ارتش ایران بی اثر نبوده است و بطور کلی منابع رسمی مربوط باین دوره که بسال ۱۳۰۰ شمسی (۱۹۲۱ م) ختم میشود باین شرح است:

۱ - آرشیو وزارت امور خارجه فرانسه شامل ۵۰ جلد و متضمن اسناد مربوط بفاصله زمان بین سالهای ۱۵۵۴ تا ۱۸۹۶ میلادی (۹۶ تا ۱۳۱۴ هجری) یعنی تا پایان دوره سلطنت ناصرالدین شاه که در آن راجع به پنج هیئت مستشاران نظامی فرانسوی که بایران آمده اند اطلاعات مبسوطی میتوان یافت.

۲ - آرشیو ملی فرانسه که چندسند و مدرک در مورد روابط نظامی ایران و فرانسه مربوط بزمان ناپلئون اول در آنجا هست.

- ۳ - آرشیو دولت انگلستان مربوط به همین سالها برای آگاهی از جزئیات عزیمت شش‌هفت نظامی که بایران آمده‌اند .
- ۴ - آرشیوهای امپراطوری روسیه که متأسفانه بدانها دسترسی نیست و در میان آنها اسناد مربوط به سالهای ۱۲۹۶ (۱۸۷۸ م) تا ۱۳۳۵ قمری (۱۹۱۷ م) که مصادف با دوره تشکیلات بریگاد قزاق در ایسران است حائز اهمیت بیشتری میباشد . از میان انبوه این اسناد تنها مجموعه کسوجکی بنام خاطرات کاساکوفسکی که یکی از فرماندهان بریگاد بوده منتشر گردیده است .
- ۵ - برای کسب اطلاعات در باره سه هیأت نظامی اتریش که از سال ۱۲۹۶ هجری (۱۸۷۷ م) تا ۱۳۱۰ هجری (۱۸۹۲) برای تشکیل تربیت نیروئی بنام « قشون نمونه اطریشی » بایران آمده‌اند مراجعه به بایگانی وزارت خارجه اطریش ضروریست .
- ۶ - در آرشیو وزارت امور خارجه عثمانی سابق (ترکیه) هم که در شرف افتتاح است بمناسبت همجواری آنها با ایران ومصادمات نظامی بین آن دو ، بطور قطع و یقین مطالب بسیار و اطلاعات مفید میتوان یافت .
- ۷ - بمناسبت آمدن عده‌ای از افسران سوئدی بایران برای تشکیل سازمانی بنام زاندارمری دولتی بدون تردید مدارک و اسناد و مکاتیبی در آرشیو وزارت خارجه سوئد باید وجود داشته باشد .
- ۸ - در کتابخانه وزارت خارجه ایران هم انبوهی از اسناد موجود است که برای استفاده مجاز میباشد ومطالب مهم وفرآوانی درمورد تاریخ ارتش ایران از نظر روابط نظامی بادولتهای انگلیس وفرانسه و اطریش و روسیه وجود دارد وبسال ۱۳۱۳ قمری ختم میشود .
- ۹ - مجموعه‌های کوچک وبزرگ خصوصی نیز وجود دارد که دسترسی با استفاده از آنها بسیار سخت و مهمترین این مجموعه‌ها از نظر تاریخ ارتش ایران در دوره قاجاریه مجموعه‌ایست متعلق باقای محمود فرهاد معتمد .
- این بود طبقه‌بندی منابع مربوط بتاریخ ارتش ایران تا سال ۱۳۱۳ قمری واز آن سال تا سال ۱۳۳۹ (۱۳۰۰ شمسی) متأسفانه سند ومدرکی بجز کتا بها وسياحتنامه‌ها چیزی در دست نداریم ولی از سال ۱۳۰۰ شمسی بازمنابع رسمی وآرشیوی موجود است که مربوط با ارتش نوین ایران ومتملق به وزارت جنگ وستاد بزرگ آرتشتاران میباشد .